

Josep Vicent Boira Maiques*

LA CIUTAT I LA METÀFORA ORGÀNICA. UNES NOTES SOBRE EL CAS DE VALÈNCIA

Un dels aspectes més interessants de la història urbana i de la vida de les ciutats és la conformació de discursos i d'imatges que transmeten, en cada moment, una suma de visions, de necessitats i de percepcions sobre el seu present i el seu futur. Junt als monuments, aquestes imatges són referents poderosos i importants per a transmetre un missatge i per a resumir una visió de la història i de l'esdevenidor urbà.

És més, l'un i l'altre, discurs i paisatge cultural urbà, són elements íntimament relacionats. Alguns han teoritzat sobre la importància del paisatge cultural, la seua influència i la seua relació amb mecanismes de reproducció social i cultural. És evident que també aquest és el nostre punt de vista. Els paisatges culturals —com assenyala Schein (1997), entre altres— poden arribar a ser discursos materialitzats. Aquells poder ser vistos com a texts, com a metàfores i com a part de discursos (Duncan i Duncan, 1988, per exemple). Quan veiem un paisatge, estem veient doncs una societat, encara que moltes vegades no s'adonem, la qual cosa representa un "èxit" indubtable del susdit paisatge.

Però els discursos també es veuen influïts per la geografia cultural, pels monuments i la configuració urbana heretada. Cada època ha anat aportant-hi construccions, edificis i barris que són assumits (o moltes vegades, rebutjats) per l'etapa següent d'acord amb els seus interessos dominants. En aquest sentit, estem més d'acord amb plantejaments del tipus dels de Schein (1997) que amb els d'investigadors com Lewis (1979), perquè el primer

* Universitat de València.

insisteix en veure el paisatge cultural com un palimpsest i no com una sèrie de capes, sediments o estrats, i una concepció com aquella està més d'acord amb la possibilitat de rescriure el passat, el present i projectar-los al futur amb un determinat discurs que és, en definitiva, l'actuació urbana.

Així, paisatge cultural urbà i discurs es troben interrelacionats, i aquests dos s'han d'inscriure en un context social i àdhuc polític determinat. Així, el discurs, com el paisatge, és una forma de representació de la realitat. Ens sentim plenament d'acord per això amb els objectius de Duncan (1990) quan assenyala la importància d'explorar les relacions entre paisatge i discurs.

Aquest article s'inscriu en una aproximació clarament cultural, és a dir, contextual i local, encara que també és aplicable a molts altres entorns urbans i geogràfics, perquè en cada període de la història i a totes les societats s'ha induït a la ciutat a adoptar una imatge, un símbol, una metàfora que actua com un resum de si mateixa i de la seua època.

Malgrat que paisatge i discurs estan molt lligats i que, de fet, un actua reconstituïnt l'altre —tant se val qui va davant—, pensem que en la nostra societat i ara i ací està guanyant la partida el primer. Millor dit, podem dir que el paisatge s'ha fet plenament discursiu. En definitiva, avui, el paisatge cultural urbà —els seus components—, és l'autèntic discurs. Avui estem habituats a que un edifici —o un grup d'ells—, resumeix la ciutat sencera, la identifique davant la població. Fet i fet, submergits en la cultura de la imatge, s'ha reduït la importància del discurs literari, ja siga escrit o verbal. El text ha cedit protagonisme a la fotografia, a la imatge i a hores d'ara, els discursos sobre la ciutat es limiten, en molts casos, a la senzilla reproducció gràfica d'una part de la mateixa (un monument, una operació urbanística, un edifici de “marca”).

No sempre va ser així. A la ciutat de València podem observar diferents moments en què va ser construït un discurs literari per a referir-se a la urbs i al seu paper en el territori més ampli, el del País Valencià. En aquest treball, n'analitzarem alguns, que són quasi sempre metàfores emanades del poder, perquè és des del poder des d'on es difonen bona part de les imatges triomfadores sobre l'espai urbà. És interessant destacar que la major part dels discursos s'han format a partir d'analogies organicistes o antròpiques, prenent doncs la ciència, com la base fonamental de la metàfora urbana. La ciència serveix així com a coartada que emmascara o acompanya nombroses argumentacions de tipus ideològic. La medicina i la biologia forneixen exemples, imatges i metàfores per a què el poder construesca un discurs urbà efectiu i d'acord amb els seus interessos. Es produeix, doncs, un estret lligam entre ciència, política i imatge. Fernando de Terán (1982:128) va cridar l'atenció en el seu moment sobre la importància de les analogies organicistes per a identificar la societat des de l'antiguitat (Sant Pau, Plató, Aristòtil...). En geografia, va ser Ratzel, en la seua *Antropogeographia*

(1891), qui va comparar la ciutat amb un òrgan del territori. Le Corbusier no va ser tampoc aliè a aquest símil, encara que més depurat, en parlar d'un organisme compostat d'òrgans diferenciats per funcions.

La gran majoria de discursos analitzats sobre la ciutat de València es podrien aplicar perfectament a la resta de grans ciutats espanyoles i europees afectades per processos semblants de caire històric, econòmic i cultural. En aquest sentit, encara que analitzat el cas concret de la capital valenciana, els resultats poden ser extrapolats a moltes altres urbs del nostre entorn.

Vicenç Rosselló i Verger sap molt de la ciutat de València. Li ha dedicat esforços intel·lectuals i hores de passeigs observadors. S'ha manifestat contra injustícies socials i malifetes urbanístiques i ha estudiat amb cura plànols, mapes i documents de l'antigor. Ens ha llegat un esperit crític que, combinat amb un amor evident cap a la capital del País Valencià, alimenta i alimentarà generacions d'estudiosos i de ciutadans. Aquest és el meu agraïment particular.

1. DE LA CIUTAT COM UNA MARE A LA CIUTAT COM UNA PORTA DE MURALLA: EL CANVI DE PARADIGMA DEL SEGLE XV I XVI

Resulta interessant constatar com la relació entre discurs, política i ciutat no és, en absolut, un fet recent. A finals del segle XV i començaments del XVI, quan València era una de les més importants ciutats del Mediterrani i la capital d'un regne dins la corona d'Aragó, els seus *jurats* ja començaven a "produir" metàfores carregades de continguts ideològics: València no sols era el cap del regne, sinó també la mare del país: "...d'esta ciutat molt populosa, en lo bé de lo qual, com a cap e mare, està lo bé vostre com a membres" (carta dels *jurats* de València als governants de les restants ciutats del regne de 27 de gener de 1402). L'ús d'aquesta imatge no era en absolut insubstancial o anecdòtica. Si València era el cap i la resta de ciutats, els membres d'un cos, comprendrem fàcilment que si el cap era atacat o si patia qualsevol malaltia greu, el cos podria morir sense remei. El paper de predomini urbà i polític de la ciutat era ben evident. Hi ha abundants exemples d'aquest discurs en els treballs de Rubio Vela (1985 i 1998) i, per no fer-ho llarg, n'hem seleccionat el següent, que relaciona tots dos conceptes: València és "*cap e mare de tot lo regne e, per consegüent, sosteniment d'aquell cor, destruït lo cap, els membres altres no haurien subsistència*". No es pot expressar millor.

És curiós assenyalar que una mena d'epigon d'aquesta imatge es va produir en els anys 50 i 60 del segle XX. Dins de la retòrica pròpia de la dictadura del general Franco, l'alcalde de València Baltasar Rull Villar realitzava unes declaracions a "*Ciudad y Aldea*" (gener de 1953), revista portaveu

del *Movimiento*, en les que no dubtava a reprendre la imatge anterior:

“Precisamente he dicho y repetido con frecuencia que considero a Valencia como la cabeza y el corazón del antiguo Reino (...) Todos los pueblos de la Región, particularmente los que caen dentro de la frontera lingüística valenciana, se sienten muy vinculados a la Capital y aquí vienen a hacer sus compras, a tener sus expansiones espirituales, a conocer sus manifestaciones artísticas” (paràgraf citat a la revista cultural valenciana *Sicania*, número 3, setembre de 1958, p. 9).

En 1965, es tornava a fer servir aquesta similitud, encara que l'escala abraçada era ja menor: del País Valencià sencer es passava a l'àrea metropolitana. Javier Goerlich, un dels arquitectes i urbanistes que més influència va tenir en la València de la primera meitat del segle XX, afirmava que València era la “*cabeza de una rica y dilatada comarca*”. Aquesta visió tan estesa d'una ciutat que dominava un país i, més modernament, una comarca, tindrà la seua influència en posteriors operacions de planificació urbana, quan els interessos de la ciutat central es posen sempre per davant dels d'altres municipis de la seua àrea metropolitana. És evident que el discurs canviarà. Ningú no s'atrevirà a repetir que València era el cap i la mare del país, però no per això es va deixar d'actuar de forma unilateral en moltes decisions urbanístiques i territorials.

La imatge medieval de la ciutat de València va tenir la seua continuació en el segle XVI, en ple renaixement de les arts i de la ciència. Però el discurs havia canviat. La ciutat ja no responia a aquella imatge idealitzada i complaent d'un cos juvenívol —en 1402, el regne de València no tenia més de cent setanta anys d'existència—, ple d'energia i amb un cap, la ciutat, que el dirigia de forma clara. A meitat del segle XVI, el regne de València era la frontera de l'imperi de Carles i del seu fill Felip. Era terra de combat, de perill, assetjada pels corsaris i pirates del nord d'Àfrica i de l'imperi turc, que atacaven les seues costes amb desvergonyiment i gosadia. El discurs es transforma per tot això.

En 1563, un enginyer militar italià al servei del rei d'Espanya, Giovanni Battista Antonelli, feia servir un discurs diferent. L'organisme natural deixava pas a l'artefacte cultural i la imatge medieval s'apartava per a cedir el seu lloc a la imatge renaixentista. La ciutat i regne de València adoptaven la forma urbana defensiva per excel·lència: la muralla. El regne ja no era un cos harmònic en el que el cap era la capital, València, sinó que es transformava en una ciutat fortificada, on el litoral era com un “*lienço de muralla, que por aquella parte, çierre este reyno en forma de çiudad, y que los lugares mas importantes sean las puertas, y otros lugares los baluartes y las*

torres las almenas o garitas.. “. En aquest moment de greu perill per a la monarquia, la ciutat de València era percebuda com la porta fortificada del regne, una porta que havia de ser tancada i protegida de l’amença exterior.

No deixa de sorprendre que aquest discurs de ciutat assetjada, en perill, amenaçada per forces exteriors, torne a presentar-se en el debat urbà de la capital valenciana cinc-cents anys després. “*Ciutat assetjada*” és el més que simptomàtic títol que una publicació de la Universitat de València va donar a un llibre que el 1999 alertava sobre la conseqüència irreparable que certs tipus d’actuacions urbanístiques podien tenir sobre el patrimoni, el paisatge històric, ambiental o social. Una vegada més, davant l’amença exterior o interior (física i militar en el cas de la València a mitjan segle XVI, econòmica i política a finals del XX), la ciutat es veia com un castell que havia de resistir l’“enemic”, fóra aquest un pirata turc o un capitalista immoral.

2. EL SEGLE XIX: LA JUSTIFICACIÓ URBANA D’UN DISCURS ORGANICISTA

La continuació dels discursos que conjugaven ciència i política a la ciutat de València va tenir un moment destacat en el segle XIX. Però per a entendre aquesta situació, cal situar-se en la discussió que es va produir al si de la ciència en el segle XVIII sobre el model d’univers que es defenia. Per aquells anys, la ciència agrupava els seus practicants en dues grans tendències. D’una banda, estaven els que pensaven que la Terra podia considerar-se com un organisme viu. Hereus de la tradició platònica, afirmaven que el cos humà i el món terrestre i les seues creacions eren molt semblants i que el coneixement de la fisiologia i de la patologia del primer —i d’altres sers vius—, podia explicar molts dels fenòmens que s’observaven en la superfície terrestre, inclòs, per descomptat, el funcionament de la ciutat. D’altra banda, enfrontats a ells, es trobaven els que postulaven una concepció mecanicista del món, nascuda a partir de la revolució científica del segle XVII. Imbuïts en el materialisme de la nova perspectiva de les coses, la Terra havia de ser entesa en termes de mecanismes mesurables, quantificables, com una màquina de l’època.

En el debat urbà de la ciutat de València podem dir que —exagerant un poc—, van triomfar clarament els primers, els defensors de la filosofia neoplatònica, sustentats en les creences de l’església cristiana per als que el món, com el ser humà, tenia un cos i un ànima. Així, fou als segles XIX i XX quan es van donar amb més intensitat aquest tipus d’analogies. Encara que són molts els testimonis, baste amb uns pocs per a fer entendre la relació clara entre ciència, discurs urbà i pràctica urbanística, en aquest cas, lligada sobretot a la reforma interior de la ciutat històrica, a l’haussmanització de la ciutat medieval de València.

Dotze anys després d'enderrocades les muralles, Tomás Falcó, regidor de l'ajuntament de València, expressava el 1877 aquesta idea amb una claredat meridiana. Les actes de les sessions del consell municipal recullen les seues paraules quan es debatia l'obertura d'un nou carrer per dins de la confusa estructura medieval de la ciutat: "*Valencia, pues, se ahoga, se muere (...) ¡Qué hacer! Penetrar, abrir, romper hasta llegar al corazón mismo de la ciudad, llevando en pos los gérmenes de vida que tanto necesita...*". Com podia ningú resistir-s'hi?, Com negar-se a un argument tan dramàticament exposat? I Falcó va continuar. Una vegada obert el carrer, l'operació de respiració assistida havia de continuar: "*Después, una vez despejado hasta el interior, ya se verá como practicar otra abertura por el opuesto para que la ventilación sea completa*". Finalment, advertia contra la idea d'abandonar el centre històric: que no "*...se abandone la riqueza creada en el antiguo recinto, el cual perdiendo paulatinamente su natural importancia, quedaría reducido al último límite por consunción y atrofia*". Atròfia! La ciutat era com un cos necessitat energia i d'aliments sense els quals moriria o no es desenvoluparia adequadament.

Un altre exemple el tenim poc després. Per a Vicent Blasco Ibáñez, València era un cos i una part vital del mateix es trobava en la seua plaça del Mercat, com Zola havia fet per al seu "*El ventre de París*": "*en este ancho espacio, que es para Valencia vientre y pulmón a un tiempo, el día de Nochebuena reinaba una agitación que hacía subir hasta más arriba de los tejados un sordo rumor de colosal avispero*" (De la novel·la, "*Arroz y tartana*", 1894). La comparació orgànica és encara més evident en un altre fragment: "*En aquella plaza larga, ligeramente arqueada y estrecha en sus extremos, como un intestino hinchado, amontonábanse las nubes de alimentos que habían de desparramarse como nutritiva lluvia sobre las mesas...*".

Com hem vist, València s'ofegava, València es desenvolupava, València menjava, València respirava. València era un ser viu. El mateix Blasco Ibáñez, aquesta vegada en la seua faceta de polític republicà, afirmava el 1901 la necessitat de realitzar noves reformes en el centre històric, sempre amb un argument ja conegut: "*Es preciso terminar las calles cuyo ensanche no está más que iniciado; abrir otras nuevas para que se airee la ciudad...*".

El 1912, Frederic Aymamí, un arquitecte al servei de l'Ajuntament de València tornava a utilitzar les mateixes paraules, amb un discurs urbà molt semblant, per a sustentar operacions de reforma i destrucció de la trama urbana històrica. Per a referir-se als barris d'origen medieval del centre de la ciutat, no dubtava a dir:

*"En semejantes barrios, en su amazacotado y polvoriento case-
río, entre los enredijos de tanta y tanta calleja obscura y triste, se*

ahoga, se asfixia en hacinamiento abrumador el ciudadano, el proletario en una atmósfera perpetuamente viciada, letal, mortífera. Allí vegeta el mísero en mal llamadas viviendas... En tales barrios no existe ni un asomo de jardín público, de depósito de aire puro, oxigenado, de sitio de verdor y frescura para reposo del cuerpo y solaz del espíritu del ciudadano..." (citat per Herrero, 1997).

El mateix arquitecte Aymamí, continuava justificant la seua intervenció d'obertura de nous carrers amb una comparació entre la ciutat i un cos necessitat de llum i sol, assenyalant que, amb la reforma urbana, "*se facilitará el ingreso a raudales de aire puro, luz y sol que saneen aquellos barrios, con las corrientes de renovación que se establezcan en el océano aéreo...*". En aquest discurs favorable a la renovació urbana, l'arquitecte no dubtava a fer servir paraules del llenguatge anatòmic, com quan diu que s'han de resoldre "*la ausencia de grandes arterias que encaucen y dirijan los movimientos*" o quan afirma que la finalitat de la reforma urbana "*consistirá en establecer fácil y cómodo acceso desde los alrededores de la urbe al (...) corazón de la ciudad*".

3. EL SEGLE XX: EL DESENVOLUPAMENT "NATURAL" DE L'ESPÀI URBÀ. LA CONTINUACIÓ DEL SÍMIL BIOLÒGIC

El segle XX va comportar una nova modificació del discurs. Acabada la guerra civil espanyola i en l'antesala de la segona guerra mundial, si bé l'analogia amb un ser viu es va mantenir, l'orientació va ser substancialment diferent. Ja no es tractava d'obrir un cos per a salvar-lo, sinó d'ordenar, de fer créixer, de crear una nova ciutat amb una severa planificació de les seues necessitats i de les seues expansions. El 1939, a la ciutat de Burgos, dos-cents arquitectes es van reunir per a tractar el futur de les ciutats espanyoles i un d'ells, Pedro Bigador, va esbossar la seua teoria sobre el símil orgànic entre la ciutat i diferents sers vius, aixoplugat sota una visió política lligada al feixisme espanyol de l'època i, en qualsevol cas, contrària a la ciutat "liberal". La visió d'aquest arquitecte era la d'una societat orgànica, natural, pròpia del pensament feixista del moment. Paraules seues són:

"...en este momento surge de modo natural la comparación aclaradora de los organismos vivos, del hombre, en el cual existe con toda claridad y precisión (...) esta separación de órganos: cerebro, corazón, aparato digestivo, respiratorio, etc., y de sistemas: circulatorio, nervioso, óseo, muscular, etc. Es de esta manera como entendemos deben separarse, jerarquizarse y armonizarse los intereses funcionales de la ciudad" (a Terán, 1982: 130).

El 1952, el mateix Bigador va defensar, al XXI Congrés Internacional d'Habitatge i Urbanisme, celebrat a Lisboa, cinc representacions materials d'aquesta analogia: Bilbao era una ciutat amb forma de gall, Madrid era una mare —la qual cosa és ben indicativa d'un altre discurs—, Barcelona, un arcàngel, Donosti un ocell i València, un peix.

Aquesta interpretació per a la capital valenciana és explicada en el text: *“La interpretación orgánica señala la situación de la cabeza en el núcleo antiguo. La boca en el puerto y el cuerpo en el ensanche actual. La arteria principal la constituye el río hasta la cola. Las extremidades en forma de aletas corresponden al desarrollo en núcleos satélites de características similares”*. Mai abans no havia quedat tan clara com el 1952 la relació entre imatge i realitat, entre teoria i pràctica, perquè aquella forma de peix era la plasmació gràfica d'una ordenació del territori determinada que, entre altres coses, pretenia *“limitar el desarrollo de la capital por respetar la huerta, intensificando el de la comarca, a expensas del secano en Burjasot y Torrente”*. El propi Bigador defén en el seu discurs la relació directa entre metàfora i pràctica urbana:

“De esta manera resulta casi siempre posible establecer un cierto paralelismo entre la ordenación de una ciudad y el aspecto externo de un animal. Puede, por tanto, aceptarse como el procedimiento de explicación de la organización urbana la interpretación resultante de dibujar sobre el plano una figura que ayuda a ver cuál es la disposición natural o prevista de los órganos fundamentales que constituyen la estructura urbana” (citada per Terán, 1982: 248 i 249).

En altres casos, la ciutat de València prenia els atributs psíquics d'un esperit humà. En 1958, Martí Domínguez Barberà, en el seu llibre *Valencia*, atribuïa a la ciutat un ànima atemorida davant del fort creixement que començava a conèixer: *“pues, aunque en medio de una llanura sin obstáculos, la urbe se siente cohibida porque el rápido crecimiento de sus ensanches amenaza con ir devorando el vergel de esa huerta incomparable, peligro que constituye hoy una de las preocupaciones más serias de sus rectores y urbanistas”*. Però aquest escriptor no acaba aquí, perquè atorgava a la ciutat qualitats plenament humanes:

“Abierta, clara, laboriosa, prolífica, de poderosa capacidad creadora e incluso de fabuloso poder de improvisación —tesoro y servidumbre de su genio—, Valencia ofrece una clara muestra de como una ciudad puede reunir armoniosamente las gracias de los dioses y la gracia de Dios”.

Per les mateixes dates, l'enginyer Fernando Martínez García Ordóñez, un important tècnic al servei de l'alcalde de València, donava la rèplica a Martí Domínguez Barberà i justificava la preocupació de l'escriptor i periodista pel fort creixement urbà de la ciutat. En primer lloc, l'enginyer, conscientment o no, feia servir per a València una metàfora ja emprada per l'urbanista Patrick Geddes el 1915 en referir-se a Londres: *“La planta de la ciudad es la de un enorme pulpo. La ciudad alarga múltiples brazos a lo largo de sus accesos, tendiendo a encontrarse con los poblados comarcales”*. Després d'aquest pensament, el tècnic entrava plenament en el món de la ciència, arribant a les seues màximes conseqüències. València és:

“como un cuerpo lleno de vida: se mueve, crece, desempeña unas funciones concretas e incluso tiene una personalidad y psicología propias (...) En el cuerpo humano, cada parte tiene una misión concreta: piensa y dirige la cabeza, los miembros actúan. Los órganos internos son los motores. Con la ciudad ocurre otro tanto: su centro urbano es la cabeza rectora de la región en los diversos órdenes (...). En la periferia, bajo las naves industriales, se producen aquellos artículos cada vez más necesarios para el metabolismo de la vida moderna”.

I el 1959, aquest mateix tècnic continuava pensant: *“Cualquier ciudad es un enorme cuerpo vivo, con psicología propia, funciones definidas y, a veces, como en nuestro caso, aquejado de graves dolencias. Vamos a presentarles la historia clínica de nuestra ciudad”*, passant després a enumerar els problemes de la capital. Cal dir que, per a aquest enginyer, València no era el peix de l'arquitecte Bigador, sinó més aviat una gavina: *“En un tiempo, la cabeza de la estación estaba en la plaza del Caudillo. El perfil invertido de gaviota, se lo proporcionaban los accesos de Madrid y Barcelona; axialmente llegaba el de Alicante”*.

El mateix alcalde de València, Adolfo Rincón de Arellano, en una conferència celebrada a Madrid el 1959 sobre el futur de València, s'apuntava clarament al paradigma naturalista i utilitzava paraules de destacats urbanistes i municipalistes espanyols en la seua ajuda, com quan cita Adolfo Posada: *“La idea central es la de considerar a la ciudad como verdadero organismo o superorganismo en el que el hombre encuentre las condiciones esenciales para una vida digna según el ideal de su tiempo y de su pueblo”*. Lògicament, seguint aquesta idea, com tot ser viu, la ciutat havia de créixer, havia d'alimentar-se, havia de consumir, i des d'aquesta perspectiva, era ben difícil discutir la progressió “natural” del creixement de València en aquells anys, a pesar de que coincidira plenament amb una determinada forma d'ocupació de l'espai, capitalista, especuladora i injusta socialment.

Com hem vist, els discursos sobre la ciutat han continuat al llarg del temps i també fins a l'actualitat. En 1992, dos arquitectes progressistes valencians, Just Ramírez i Carles Dolç, publicaven en una revista especialitzada, i recollit després en un llibre col·lectiu, un significatiu article amb un títol plenament biològic que resumia la seua posició sobre la ciutat que s'estava construint: "*València, una ciutat invertebrada*". I en 1999, un destacat membre de l'anomenada "Ecologia Política", en parlar de València s'escudava en l'analogia mediambiental quan afirmava: "*Hi ha una interdependència entre l'aire, l'aigua, les relacions humanes, l'horta, els edificis històrics i les formes de vida al natural, humanes*". També entre els defensors d'una concepció progressista de la ciutat havia fet fortuna l'analogia biològica.

En uns i en altres, la utopia urbana assumia un cos i un ànima humana o, com a poc, el cos ordenat, esquemàtic del més humil dels invertebrats. Des de l'any 1400 fins al 2000, l'ús de discursos ha estat constant en la història de la ciutat de València. Sempre han amagat una realitat, justificat unes actuacions o proposat una revolució. En qualsevol cas, han estat companys indestriables de la realitat urbana.

BIBLIOGRAFIA

Duncan, J. (1990) *The city as text: the politics of landscape interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge University Press.

Duncan, J. and Duncan, N. (1988) "Re(reading) the landscape". *Environment and Planning, D: Society and Space* 6, pp.117-126.

Herrero, A. (1997) "Valencia: un modelo no cuestionado. El fantasma de la reforma interior". *Historia Urbana*, n°4, p.83.

Lewis, P. (1979) "Axioms for reading the landscapes". A *The interpretation of ordinary landscapes* (D.W.Meining), Oxford University Press, pp.11-32.

Martínez García Ordóñez, F. (1959) "Una ciudad con futuro". *El futuro de Valencia*. Publicacions de l'Ateneu Mercantil de València, 173 pp.

Ramírez, J. i Dolç, C. (1999) *Articles urbans*. Universitat Politècnica de Valencia, 159 pp.

Rincón de Arellano, A. (1959) *El caso de Valencia*. Conferència pronunciada i editada per l'Instituto de Estudios de Administración Local, Madrid, 28 pp.

Rubio Vela, A. (1985) *Epistolari de la València medieval* (I). Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 454 pp.

Rubio Vela, A. (1998) *Epistolari de la València medieval* (II). Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 458 pp.

Schein, R.H. (1997) "The place of landscape: a conceptual framework for interpreting and American scene". *Annals of the Association of American Geographers*, 87 (4), pp.660-680.

Terán, F. de (1982) *Planeamiento urbano en la España contemporánea (1900-1980)*, Alianza Universidad, Madrid, 631 pp.

